

Rafał ROSÓŁ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

 <https://orcid.org/0000-0001-7179-7756>

ORSZAK DIONIZOSA: WAZA TOWNLEYA I JEJ POZNAŃSKIE KOPIE

THE RETINUE OF DIONYSUS: THE TOWNLEY VASE AND ITS COPIES IN POZNAŃ

At the main entrance to the Adam Mickiewicz Park in Poznań, there are two identical stone vases with ancient motives. The author indicates that they are not merely neoclassical works from the beginning of the 20th century, but copies of the famous Townley Vase dating back to the Roman times. Then, he focuses on the retinue of Dionysus on the main frieze of the vase and discusses all ten figures occurring in it.

Keywords: Ancient art, Ancient marble vases, Greek mythology, Greek religion, Reception of the Ancient tradition

Słowa kluczowe: sztuka starożytna, starożytne wazy marmurowe, mitologia grecka, religia grecka, recepcja tradycji starożytnej

Zaprojektowany przez Maxa Littmanna (1862–1931) budynek Teatru Wielkiego im. Stanisława Moniuszki w Poznaniu został oddany do użytku w 1910 r. (wówczas jako Stadttheater) w nowo powstałej tzw. Dzielnicy Cesarskiej. Zarówno jego neoklasycystyczna fasada, której główną ozdobę stanowi portyk z sześcioma kolumnami jońskimi (bez żłobkowania) i trójkątnym tympanonem, jak i rzeźby oraz dekoracje reliefowe znacząco odwołują się do antycznej tradycji. Uwagę przykuwa zwłaszcza usytuowana na dachu portyku figura Pegaza, wykonana z blachy miedzianej przez Heinricha Dülla (1867–1956) i Georga Pezolda (1865–1943), a także dwie grupy rzeźbiarskie z piaskowca ustawione przed wejściem do gmachu: *Liryka* (młoda kobieta na lwie) Constantina Starcka (1866–1939) i *Dramat* (mężczyzna kroczący wraz z lampartem plamistym) Georgesa Morina (1874–1950)¹.

¹ Tym grupom rzeźbiarskim poświęciłem osobny artykuł (Rosół 2022), w którym m.in. dochodzę do wniosku, że *Liryka* przedstawia Euterpe, muzę poezji lirycznej, natomiast *Dramat* – młodego Dionizosa.

Kompozycyjną kontynuację budynku teatru stanowi główne wejście do Parku Adama Mickiewicza. Prowadzi ono wprost na sadzawkę z tryskającą wysoko fontanną, która nawiązuje do znanego z tradycji antycznej źródła Hipokrene na zboczu Helikonu i ściśle łączy się ze wspomnianym wyżej Pegazem². Samo wejście składa się ze schodów i kamiennych balustrad, ozdobionych po obu stronach dwiema identycznymi wazami kamiennymi. Zostały one wykonane przypuszczalnie w 1910 r. (lub ewentualnie nieco wcześniej) „w specyficznej technologii sztucznego kamienia z marmurowym grysem i odlewu zbrojonego”³. W dotychczasowych publikacjach rzadko wspomina się o tych wazach, a jeśli już pojawia się ich lapidarny opis, zaznacza się co najwyżej, że mają one charakter antykizujący i że są one ozdobione fryzem reliefowym z przedstawieniem tańczących postaci⁴.

Nie są to jednak bliżej nieokreślone obiekty, lecz kopie starożytnego, marmurowego krateru wolutowego⁵ zwanego powszechnie Wazą Townleya. Kopie są dość wierne, istnieją jednak trzy znaczące różnice pod względem formy. Po pierwsze, oryginał jest naczyniem, tzn. jest wydrążony w środku, natomiast kopie posiadają wypełnienie⁶. Po drugie, kopie zostały opatrzone ozdobną przykrywką, przez co są wyższe od oryginału. Po trzecie, ucha naczynia przypadają w innych miejscach. Nie wiadomo przy tym, czy poznańskie wazy wyszły spod ręki pracujących przy budowie teatru rzeźbiarzy⁷, czy – co zdaje się być bardziej prawdopodobne – zostały zakupione w jakimś zakładzie, który wykonywał wówczas jej odlewy, dysponując odpowiednią formą.

Oryginał, który mierzy 106 cm⁸, datowany jest zwykle na okres wczesnorzymski, przypuszczalnie II w. n.e.⁹, choć można się spotkać z opinią, że waza powstała nieco wcześniej, tj. w I w. p.n.e. lub w I w. n.e.¹⁰ Obiekt został odkryty w 1773 r. przez

² Pegaz przedstawiony jest w spokojnej, statycznej pozie z wysuniętą przednią prawą nogą, której kopytem właśnie zdaje się uderzać w zbocze Helikonu, skąd wytrysnęło źródło Hipokrene (dosłownie ‘końskie źródło’), dające pisarzom i artystom natchnienie twórcze; przede wszystkim zob. Ov. *Met.* V, 254–263.

³ Tak podaje Błaszczuk (2008: 164), która omawia prace konserwatorskie waz przeprowadzone w 2002 r.

⁴ Zob. Błaszczuk (2008: 164); Pałat (2010: 131; 2011: 183).

⁵ Por. Hauser (1889: 131, nr 41), który traktuje to naczynie jako amforę.

⁶ Niemniej także w starożytności waza pełniła jedynie funkcję dekoracyjną.

⁷ Za ornamenty rzeźbiarskie na gmachu teatru odpowiedzialni byli wzmiankowani wcześniej twórcy Pegaza – Heinrich Düll i Georg Pezold.

⁸ Taką informację znajdujemy na stronie internetowej British Museum (https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=34482001&objectId=459800&partId=1 [dostęp: 19.03.2020]), przy czym najczęściej podaje się wysokość 93 cm (liczoną przypuszczalnie bez wystających ponad korpus ucha). Na podanej stronie dostępne są również fotografie wazy.

⁹ Zob. Smith (1892–1904: t. III, 394, nr 2500); Burn (2004: 175); taką datę podaje się również na stronie British Museum (link w poprzednim przypisie).

¹⁰ Na I w. p.n.e. Wazę Townleya datuje Barr-Sharrar (2008: 132), z kolei Adams (1976: 84, nr 135) przyjmuje I w. n.e.

Gavina Hamiltona (1723–1798), szkockiego archeologa, antykwariusza i malarza, w antycznej willi podmiejskiej należącej do cesarza Antoninusa Piusa. Willa była usytuowana na niewielkim wzniesieniu o nazwie Monte Cagnolo pomiędzy miejscowościami Genzano a Lanuvio (ok. 30 km od Rzymu). Krater został znaleziony w wielu częściach, które skleiono, dokonując koniecznych uzupełnień. W 1774 r. wazę zakupił do swojej prywatnej kolekcji Charles Townley (1737–1805), natomiast w 1805 r. trafiła ona do zbiorów British Museum (inw. nr: 1805,0703.218)¹¹. Publiczne udostępnienie wazy w muzeum sprawiło, że rychło zyskała ona na popularności. Z tego powodu w XIX i w pierwszych dekadach XX w. chętnie sporządzano jej kopie w dowolnych rozmiarach i z różnorodnych materiałów. Z biegiem czasu jednak sława Wazy Townleya została przysłonięta przez późniejsze znaleziska sztuki grecko-rzymskiej, przez co dziś nie jest nawet eksponowana na muzealnej wystawie stałej.

Il. 1. Jedna z dwóch poznańskich kopii Wazy Townleya¹²

¹¹ O okolicznościach znalezienia wazy i jej historii zob. przede wszystkim opis z nieopublikowanego katalogu z 2011 r. autorstwa B.F. Cooka dostępny na stronie muzeum (link w przyp. 8), a ponadto Ellis (1836: t. II, 213) i Cook (1985: 18–19).

¹² Fotografia własna.

Charles Townley (lub Towneley), pochodzący z zamożnej angielskiej rodziny, poświęcił wiele wysiłku i pieniędzy na stworzenie prywatnej galerii dzieł sztuki, która mieściła się w jego domu usytuowanym w londyńskiej dzielnicy Westminster. Najśłynniejszą część jego zbiorów stanowią rzeźby marmurowe zwane powszechnie jako Townley Marbles (obecnie w British Museum). Przede wszystkim są to rzeźby rzymskie, niektóre z nich będące kopiami artystów greckich. Należą do nich takie dzieła, jak odkryty w willi Hadriana w Tivoli posąg dyskobola, określany mianem „Dyskobola Townleya” z II w. n.e. (nr inw.: 1805,0703.43), kopia słynnej rzeźby Myrona z V w. p.n.e. Innym eksponatem jest tzw. „Wenus Townleya” z I lub II w. n.e. (nr inw.: 1805,0703.15), której przypuszczalny grecki wzorzec z okresu klasycznego zaginął¹³. Nie jest wykluczone, że również Waza Townleya stanowi kopię greckiego oryginału, a przynajmniej powstała pod silnym wpływem wcześniejszej tradycji¹⁴. Wskazuje się często, że relief widniejący na niej odpowiada pod względem formy dziełom z okresu hellenistycznego, zwłaszcza tworzonym w stylu neoattickim, rozwijającym się od II w. p.n.e.¹⁵

Wspomniany relief na brzuścu jest bez wątpienia tym, co przede wszystkim przykuwa uwagę w Wazie Townleya. Warto również podkreślić, że został on wernie odtworzony w poznańskich kopiach. Przedstawia on scenę figuralną złożoną z dziesięciu postaci w trakcie orgii bachicznej. Identyfikacja niektórych postaci nie jest w pełni jednomyślna, a rozbieżności interpretacyjne dotyczą postaci nr 3, 4 i 9¹⁶. Co istotne, niektóre elementy oryginału stanowią jedynie nowożytny uzu-

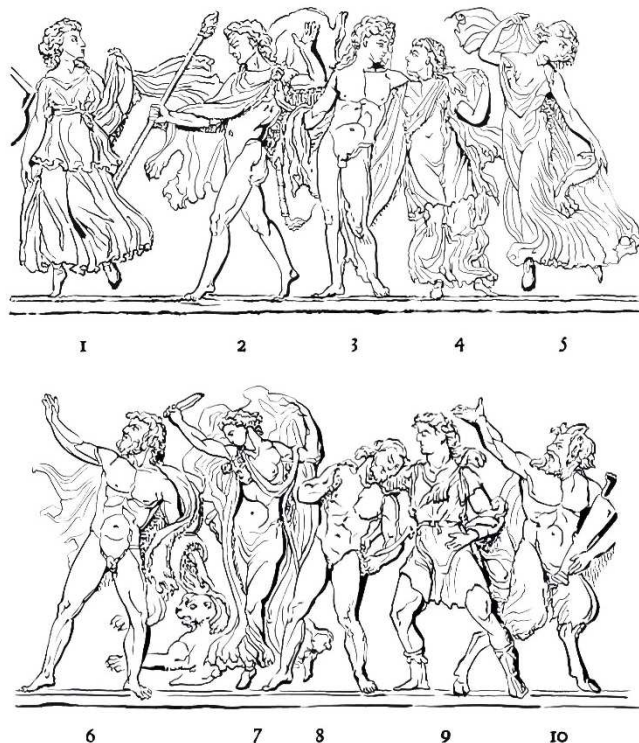
¹³ Na temat kolekcji marmurów Townleya zob. Ellis (1836) i Cook (1985). Opis poszczególnych rzeźb znajduje się również na stronie internetowej British Museum: <https://www.britishmuseum.org>. Co ciekawe, wiele marmurów z kolekcji widnieje na namalowanym w latach 80. XVIII w. obrazie Johanna Zoffany’ego (1733–1810), przedstawiającym Charlesa Townleya w jego własnym domu. Townley, ujęty z profilu, siedzi po prawej stronie na krześle z otwartą książką w rękach i ze swoim psem u stóp. Zdaje się rozmawiać z siedzącym w środku przyjacielem (Pierre-François Hugues d’Hancarville), za którym stoi dwóch innych przyjaciół dyskutujących między sobą (Charles Greville i Thomas Astle). W pomieszczeniu znajduje się około czterdziestu marmurowych rzeźb i reliefów należących do kolekcji Townleya, który wcześniej sporządził listę eksponatów, mających się znaleźć na obrazie. Całość nie odzwierciedla rzeczywistego układu rzeźb w pomieszczeniu, lecz stanowi jedynie wyobrażoną kompozycję artysty (warto wspomnieć, że znajdujący się na pierwszym planie „Dyskobol” został domalowany około dekadę później). Na obrazie widzimy również dość dobrze wyeksponowaną Wazę Townleya, która stoi na biblioteczkę z książkami. O obrazie Johanna Zoffany’ego zob. Webster (1964) i Adams (1976: 83, nr 134); reprodukcja dzieła dostępna jest w internecie: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Zoffani,_Johann_-_Charles_Towneley_in_his_Sculpture_Gallery_-_1782.jpg.

¹⁴ Por. Robinson (1896: 348, nr 735), który wysunął przypuszczenie, że brzeg naczynia, jego ucha i baza wskazują na reprodukcję metalowej wazy.

¹⁵ Zob. Smith (1892–1904: t. III, 394, nr 2500); Adams (1976: 84, nr 135); Burn (2004: 175).

¹⁶ W sprawie identyfikacji poszczególnych postaci zob. Hauser (1889: 105n., nr 41); Robinson (1896: 347n., nr 735); Smith (1892–1904: t. III, 393n., nr 2500); Adams (1976: 84, nr 135); Burn (2004: 175). Zupełnie inaczej postaci reliefu interpretowano pod koniec XVIII i w pierwszej połowie XIX w.; zob. np. Combe (1812: plate VII) i Ellis (1836: t. II, 213–214), którzy identyfikowali postać nr 10 jako satyrę, a pozostałe postaci męskie jako Fauna (nr 2), Sylena (nr 6) i bachantów (nr 3, 8, 9), z kolei żeńskie jako menady (nr 1, 4, 6, 7).

pełnienia dokonane w XVIII w., tzn. częściowo zrekonstruowano znajdujące się obok siebie postaci nr 10, 1, 2 i 3 (nowożytna jest także podstawa wazy)¹⁷.

Il. 2. Przerys postaci z głównego reliefu Wazy Townleya¹⁸

Niemal w całości zostały odtworzone postaci nr 1 i 2. Pierwsza to zapewne menada, przy czym w oryginale zachowały się tylko stopy, natomiast druga – młody satyr z narzuconą na ramiona skórą pantery i tyrsem w prawej ręce (oryginalne są jedynie dolne części nóg, lewa ręka i fragment skóry). Następne dwie postaci wypada interpretować jako Dionizosa i Ariadnę (nr 3 i 4). Oboje obejmują się i spoglądają na siebie. Nagi Dionizos trzyma zwróconą w dół pochodnię. Jego twarz jest nowożytną rekonstrukcją, można więc domniemywać, że pierwotnie głowę zdobił wieniec. Ariadna zaś ubrana jest w transparentną szatę¹⁹.

¹⁷ O stanie zachowania oryginału i rekonstrukcjach zob. Ellis (1836: t. II, 213–214); Robinson (1896: 348, nr 735).

¹⁸ Grafikę wykonała na prośbę autora P. Woźniczka, posługując się rysunkiem umieszczonym w: Ellis 1836: t. II, 210.

¹⁹ Identyfikację postaci nr 3 i 4 jako Dionizosa i Ariadnę przyjmuje Adams (1976: 84, nr 135). Por. Hauser (1889: 106, nr 41) i Smith (1892–1904: t. III, 394), którzy zwracają uwagę na fakt, że

Il. 3. Postaci nr 3 i 4 na kopii Wazy Townleya²⁰

Ciekawej analogii w zakresie przedstawienia Dionizosa i Ariadny dostarcza tzw. Waza Borghese z I w. p.n.e. Jest to marmurowy, zdobiony w stylu neoattyckim krater (wys. 172 cm), który został znaleziony w XVI w. na terenie Ogrodów Salustiusza w Rzymie. Przez długi czas waza pozostawała w posiadaniu rodziny Borghese, skąd pochodzi jej zwyczajowa nazwa. W 1807 r. została zakupiona przez Napoleona i umieszczona w Luwrze, gdzie znajduje się do dziś (nr inw.: Ma 86 / MR 985). Tematem fryzu reliefowego jest orszak Dionizosa, w którym obok samego boga i towarzyszącej mu Ariadny występują dwie menady i pięciu satyrów²¹. Prawie nagi bóg z wieńcem na głowie i tytsem w prawicy wpatruje się w swoją wybrankę, kładąc drugą rękę na jej ramieniu. Z kolei Ariadna, odziana w zwiewną szatę, dzierży w dłoniach lirę i odwzajemnia jego spojrzenie.

postać nr 3 została wyrzeźbiona w typie ikonograficznym Dionizosa, ale Hauser raczej widziałby boga w postaci nr 9 (zob. niżej), natomiast Smith opowiada się za interpretacją tej pary jako satyra i menady; tak też Robinson (1896: 348, nr 735) i Burn (2004: 175).

²⁰ Fotografia własna.

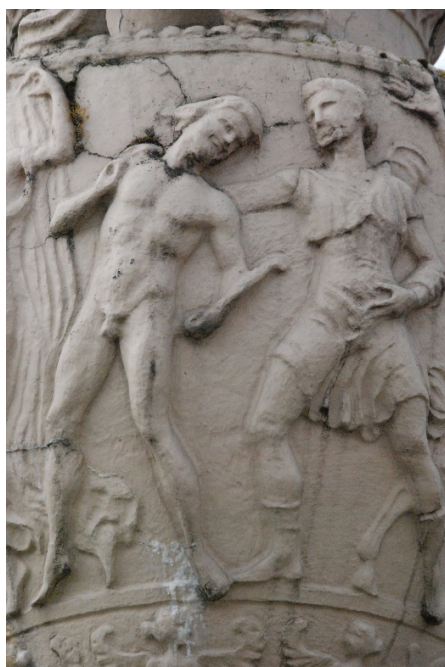
²¹ Zob. opis na stronie internetowej Luwru: <https://www.louvre.fr/oeuvre-notices/crateres-en-calice-dit-vase-borghese> [dostęp: 26.03.2020].

Il. 4. Dionizos i Ariadna na reliefie Wazy Borghese (I w. p.n.e.)²²

Kolejne cztery postaci na Wazie Townleya to menady (nr 5 i 7) i satyrowie (nr 6 i 8). Obie kobiety tańczą, odziane w transparentne szaty z odsłoniętymi częściowo piersiami. Jedna trzyma w ręku kawałek rozszarpanego zwierzęcia (nr 5), druga natomiast dzierży w prawej ręce nóż, obok zaś niej kroczy pantera. Satyrowie są brodacze i zasadniczo nadzy, choć jeden z nich ma narzuconą na plecy skórę pantery (nr 6). Jego poza z wyciągniętą w górę lewą ręką każe sądzić, że zachęca współtowarzyszy do zabawy. Drugi satyr trzyma w ręku przypuszczalnie kij pasterski (nr 8). Sam, będąc zapewne w stanie upojenia, jest podtrzymywany przez kolejną postać (nr 9), której interpretacja nastrocza pewne trudności.

²² Autor fotografii: Jastrow; licencja: domena publiczna; źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Borghese_Vase_Louvre_Ma86_n5.jpg.

Il. 5. Postaci nr 8 i 9 na kopii Wazy Townleya²³

Jest to młody mężczyzna odziany w krótki chiton i wysokie buty, przez co zdecydowanie wyróżnia się na tle pozostałych sylwetek. Dotychczasowa interpretacja tej postaci jako satyra²⁴ lub sugestia, że ona właśnie – a nie postać nr 3 – mogłaby być Dionizosem²⁵, budzą duże wątpliwości. Ciekawej analogii natomiast zdaje się dostarczać tzw. Krater z Derveni (wys. 90,5 cm), wykonany z połączanego brązu (niektóre dekoracje także ze srebra). Datowane na IV w. p.n.e. naczynie zostało odkryte w 1962 r. w jednym z grobów w miejscowości Derveni (ok. 10 km od Salonik), gdzie posłużyło za urnę grobową na prochy zmarłego. Obiekt znajduje się obecnie w Muzeum Archeologicznym w Salonikach (nr inw.: B1)²⁶.

²³ Fotografia własna.

²⁴ Tak Smith (1892–1904: t. III, 393, nr 2500); Adams (1976: 84, nr 135); Burn (2004: 175).

²⁵ Takie przypuszczenie sformułowali Hauser (1889: 106, nr 41) i Robinson (1896: 348, nr 735). Badacze ci zwracają uwagę na analogiczny typ ikonograficzny Dionizosa spotykany w greckich rzeźbach zwłaszcza z okresu hellenistycznego i powstałych pod ich wpływem rzymskich realizacji. Jeden z przykładów takiego ujęcia Dionizosa znajdujemy na fryzie słynnego Ołtarza Pergamońskiego, wykonanego w II w. p.n.e., na którym bóg w asyście satyrów ma na sobie właśnie krótki chiton i buty sięgające znacznie ponad kostkę; zob. fotografię i opis na stronie University of Michigan Library (Digital Collections): https://quod.lib.umich.edu/a/aict/x-gas281/GAS281?auth=world;lasttype=boolean;lastview=reslist;resnum=993;size=50;sort=aict_ti;start=951;subview=detail;view=entry;rgn1=ic_all;q1=aict [dostęp: 26.03.2020].

²⁶ Na temat Krateru z Derveni zob. Papuci-Władyka (2001: 445); Barr-Sharrar (2008).

Il. 6. Niepewna w interpretacji postać męska na Kraterze z Derveni (IV w. p.n.e.)²⁷

Główny fryz tego krateru przedstawia orszak bachiczny. Widzimy na nim Dionizosa i Ariadnę w pozycji siedzącej (obok boga usytuowana jest także pantera), sześć menad, w tym jedną trzymającą w górze za nogę dziecko i dwie rozszarpujące jelenia, a ponadto ityfalicznego satyra (zgodnie z inną interpretacją – Sylena) i pewną postać o niejasnej identyfikacji²⁸. Jest to brodaty mężczyzna odziany w krótki chiton i wysokie buty, a właściwie w jeden but, ponieważ prawą stopę ma bosą. Posiada on także uzbrojenie w formie dwóch oszczepów dzierzonych w obu rękach (zachował się tylko jeden) oraz miecza zwisającego u boku. Dotychczas pojawiły się między innymi hipotezy, zgodnie z którymi jest to Penteus, król Teb, albo Likurg, król Edomów w Tracji. Obydwaj – zgodnie z grecką mitologią – sprzeciwili się wprowadzeniu kultu Dionizosa w swoich państwach, za co spotkała ich sroga kara (pierwszy został

²⁷ Autor fotografii: inharecherche; licencja: CC BY 2.0; źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:6._Derveni_krater.jpg.

²⁸ Dokładna dyskusja na temat głównego reliefu Krateru z Derveni znajduje się w: Barr-Sharrar (2008: 115–157).

rozszarpany przez menady, na drugiego zaś bóg zesłał szaleństwo)²⁹. O ile identyfikacja uzbrojonego mężczyzny przedstawionego na Kraterze z Derveni jest wielce problematyczna, o tyle utożsamienie jej z postacią nr 9 z Wazy Townleya wydaje się być prawdopodobne.

Ostatnią postacią na reliefie Wazy Townleya jest bóg Pan (nr 10), który zresztą często figuruje na przedstawieniach tiazosu jako jeden z uczestników. Nosi brodę i ma koźle nogi, a także trzyma w jednej ręce amforę, zapewne napełnioną winem, drugą zaś rękę wyciąga w górę. W sylwetce boga zrekonstruowana została część głowy, a także lewa ręka wraz z fragmentem amfory.

Na koniec warto wspomnieć o pewnym frapującym ornamencie, jaki biegnie dookoła pod głównym reliefem. Składa się on z ośmiu identycznych postaci, będących – jak się zdaje – krzyżówkami kobiety i ptaka³⁰. Ludzka jest głowa (z profilu), ręce oraz tułów z piersiami. Z kolei z górnej części pleców wyrastają skrzydła rozłożone na zewnątrz, a dolna część ciała może być interpretowana jako artystyczne przedstawienie ptasiego, opierzonego brzucha i ogona, choć – z dzisiejszej perspektywy – przypomina to nader ozdobną, rozkloszowaną spódnicę. Hybrydę tę wypada uznać za antyczną syrenę, przedstawianą zwykle w postaci ptaka z kobiecą głową i szyją, nieraz z ludzkim tułowiem i rękami³¹. Na reliefie poszczególne kobiety-ptaki są ze sobą połączone poprzez trzymane w dłoniach patery³². Ten rodzaj płaskiego naczynia (zwanego po grecku *phiale*) był w starożytności używany zwłaszcza w celach kultowych do spełniania libacji.

Podsumowując, wazy ze sztucznego kamienia znajdujące się przy głównym wejściu do Parku Adama Mickiewicza w Poznaniu nie są jedynie antykizującymi dziełami doby neoklasycyzmu, lecz stanowią kopie słynnej, marmurowej Wazy Townleya, którą zdobi fryz reliefowy, przedstawiający dziesięć postaci w orszaku bachicznym. Należą do nich Dionizos i Ariadna (ikonograficznie przypominający tę właśnie parę z tzw. Wazy Borghese), bóg Pan, trzy menady, trzech satyrów i niezidentyfikowany mężczyzna w krótkim chitonie (prawdopodobnie jest on tą samą postacią, co zagadkowy „mężczyzna w jednym bucie” na Kraterze z Derveni). Z kolei pod głównym reliefem biegnie ornament złożony z ośmiu identycznych postaci kobiet-ptaków, które wypada interpretować jako syreny.

²⁹ Na temat interpretacji tej postaci zob. Robertson (1972); Barr-Sharrar (2008: 149–154).

³⁰ Powszechnie podaje się, że są to postaci kobiece ze skrzydłami, których dolne części ciała nawiązują do przedstawień rzeczywistej lub mitycznej przyrody morskiej; tak Ellis (1836: t. II, 213); Smith (1892–1904: t. III, 394); Adams (1976: 84, nr 135). Por. E. Robinson (1896: 348, nr 735), gdzie mowa jedynie o fantastycznych postaciach kobiecych ze skrzydłami.

³¹ Por. np. grecką rzeźbę marmurową syreny z fragmentarycznie zachowaną lirą (IV w. p.n.e.), która została odkryta na ateńskim cmentarzu Kerameikos, obecnie zaś znajduje się w Narodowym Muzeum Archeologicznym w Atenach (nr inw.: 774); fotografia: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:NAMA_Sir%C3%A8ne.jpg.

³² Zob. Ellis (1836: t. II, 213); Robinson (1896: 348, nr 735); Smith (1892–1904: t. III, 394).

Bibliografia

- Adams, W.H. (red.) (1976). *The Eye of Thomas Jefferson*. Washington: National Gallery of Art.
- Barr-Sharrar, B. (2008). *The Derveni Krater. Masterpiece of Classical Greek Metalwork*. Athens: The American School of Classical Studies at Athens.
- Błaszczuk, I. (2008). *Konserwacja zabytków ruchomych w Poznaniu w latach 1990–2007*. Poznań: Wydawnictwo Miejskie Poznań.
- Burn, L. (2004). *Hellenistic Art: From Alexander the Great to Augustus*. Los Angeles: Getty Publications.
- Combe, T. (1812). *A Description of the Collection of Ancient Marbles in the British Museum*, cz. I. London: British Museum.
- Cook, B.F. (1985). *The Townley Marbles*. London: British Museum.
- Ellis, H. (1836). *The British Museum. The Townley Gallery*, t. I–II. London: Ch. Knight & Co. (Autor wydał tę książkę anonimowo, tak więc jego nazwisko nie figuruje na stronie tytułowej).
- Hauser, F. (1889). *Die neu-attischen Reliefs*. Stuttgart: K. Wittwer.
- Pałat, Z. (2010). „Trzeci gmach poznańskiego Teatru Miejskiego”. *Kronika Miasta Poznania* 2010, nr 2: *Muzyka*. 117–136.
- Pałat, Z. (2011). *Architektura a polityka. Gloryfikacja Prus i niemieckiej misji cywilizacyjnej w Poznaniu na początku XX wieku*. Poznań: Wydawnictwo PTPN.
- Papuci-Władyka, E. (2001). *Sztuka starożytnej Grecji*. Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Robertson, M. (1972). „Monocrepis”. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 13. 39–48.
- Robinson, E. (1896). *Catalogue of Casts III. Greek and Roman Sculpture*. Boston–New York: Houghton, Mifflin & Co.
- Rosół, R. (2022). „Liryka i Dramat – grupy rzeźbiarskie przed Teatrem Wielkim w Poznaniu”. *Meander* 77 (w druku).
- Smith, A.H. (1892–1904). *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities*, t. I–III. London: British Museum.
- Webster, M. (1964). „Zoffany’s Painting of Charles Towneley’s Library in Park Street”. *Burlington Magazine* 106, nr 736. 316–323.

Strony internetowe

British Museum, <https://www.britishmuseum.org>
Musée du Louvre, <https://www.louvre.fr>
University of Michigan Library. Digital Collections, <https://quod.lib.umich.edu/lib/colllist>
Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page

Dr hab. Rafał Rosół prof. UAM – (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu) – a classical philologist and linguist. He works as a university professor at the Institute of Classical Philology, Adam Mickiewicz University of Poznań. He has published more than 40 papers and two monographs: *Wschodnie korzenie kultu Apollona: Studium lingwistyczno-historyczne (The Origins of the God Apollo: a Linguistic-Historical Study)*, Kraków 2010, and *Frühe semitische Lehnwörter im Griechischen (Early Semitic Loan Words in Greek)*, Frankfurt am Main 2013.
e-mail: rafros@amu.edu.pl